

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مآخذ

زهرا سرباز^۱

مرتضی ایروانی^۲

سهیلا پیروزفر^۳

دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۹، پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۶، صفحه ۴۹ تا ۶۸ (مقاله پژوهشی)

چکیده

هشام بن سالم از محدثان مورد اعتماد شیعه و از اصحاب امامان صادق و کاظم علیهما السلام است که صاحب اصل و کتاب‌های تفسیر و معراج و حج بوده است. برخی، کتاب‌های او را از منابع کلینی تلقی کرده‌اند؛ مثلاً کتاب تفسیر او را از منابع تفسیری کتاب *کافی* برشمرده‌اند. در حالی که به نظر می‌رسد احادیث او به واسطه تصنیفات و جوامع بعدی به دست کلینی رسیده باشد. بررسی سند تمامی احادیث هشام بن سالم در کتاب *کافی* و *تهذیب الاحکام* شیخ طوسی ما را به قرآینی در سند این روایات می‌رساند که نشان می‌دهد هیچ کدام از کتاب‌های هشام بن سالم منبع کلینی در اخذ حدیث نبوده است، بلکه روایات او به واسطه کتاب‌های دیگر مثل کتاب‌های محمد بن ابی عمیر، حسن بن محبوب، حسین بن سعید و احمد بن محمد بن عیسی در دسترس کلینی قرار گرفته است. این روایان به کتاب‌های هشام بن سالم دسترسی داشته و احادیث آن را در کتاب‌های خود استنساخ نموده‌اند. در عین حال احادیثی به طور شفاهی از هشام بن سالم به ایشان رسیده که در کتاب‌های خود مکتوب نموده‌اند اما تعداد آن اندک است.

کلیدواژه‌ها: هشام بن سالم، مصادر کافی، میراث مکتوب، کتاب هشام بن سالم.

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

zahra.sarbaz@gmail.com

^۲ استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران. iravany@um.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران. spirouzfara@um.ac.ir

درآمد

مکتب تشیع خود را پیشتاز در کتابت حدیث می‌داند. گزارش‌هایی در دست است که نشان می‌دهد اصحاب امامان شیعه از همان آغاز، سخنان ائمه (ع) را می‌نوشتند (کشی، ۱۳۴۸ش، ۱/ ۱۴۳). ش ۲۲۶؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۳). کتاب‌های فهرست، کتاب‌های گوناگونی در موضوعات مختلف مانند عقاید، احکام، کلام و تفسیر برای اصحاب ائمه به ثبت رسانیده‌اند. پس از شکل‌گیری جوامع حدیثی شیعه، بیش‌تر کتاب‌های اصحاب ائمه که از برخی از آن‌ها با عنوان اصل یاد می‌شد یا به این آثار منتقل شده و در نتیجه استنساخ نشده و یا دستخوش حوادث شده و از بین رفته است.

هشام بن سالم از جمله اصحاب مورد اعتماد امامان صادق و کاظم (ع) (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۴۳۴) و جزو صاحبان اصل بوده است (شیخ طوسی، بی‌تا، ۴۹۳). نجاشی او را با تکرار صفت ثقه توصیف نموده (نجاشی، همان) و شیخ مفید در رساله‌ عددیه، او را از رؤسا و اعلام شیعه دانسته که حلال و حرام و فتوا و احکام از آنان اخذ شده و هیچ طعن و ذمی در مورد آنان وجود ندارد و همه عالمان رجال بر وثاقت وی صحه گذاشته‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ۱۹/ ۲۹۷؛ نمازی، بی‌تا، ۸/ ۱۵۴). او علاوه بر اصل، کتاب‌هایی در موضوع تفسیر و حج و معراج نوشته است (نجاشی، همان).

روایات هشام بن سالم را می‌توان به دو دسته روایات تألیفی و غیر تألیفی (شفاهی) تقسیم نمود. منظور از روایات تألیفی روایاتی است که خود هشام در کتاب‌هایش گرد آورده است و روایات غیر تألیفی روایاتی است که راویان دیگر از او شنیده و مکتوب کرده‌اند.

طرح مسئله

برخی تفسیر هشام بن سالم را از منابع تفسیری کتاب *کافی* برشمرده‌اند (اثباتی، ۱۳۹۴ش، ۹۹). و برخی اصل هشام بن سالم را از منابع کلینی دانسته‌اند (فرزند وحی، ۱۳۹۱ش، ۱۲۱). مقالاتی مانند «اسناد پر تکرار نشانی از منابع مکتوب *الکافی*» از محمد قربانی، «روش دستیابی به منابع *الکافی*» از محمد رضا جدیدی نژاد نشانه‌هایی از منابع کتاب کافی را بیان کرده‌اند ولی به طور جزئی به یک مصدر خاص پرداخته‌اند.

پایان‌نامه‌ای با عنوان «بازشناسی منابع *الکافی* و تأثیر آن بر اعتبار سندی روایات» پنج قرینه را در مقدمه برای یافتن مصادر کتاب *کافی* بیان می‌کند (قربانی زرین، ۱۳۸۸ش، ۲۸-۳۳). این پایان‌نامه در بیان تفصیلی مصادر کافی بیشتر به کلیات و تطبیق سند روایت با طریق مذکور در کتاب‌های فهرست استناد می‌کند و به طور قطعی منابع کلینی را تعیین نمی‌کند (برای نمونه نک: همان، ۴۱-۴۲). نویسنده با استناد به این که حمید بن زیاد که از مشایخ کلینی و راوی اکثر اصول بوده است، همچنین ذکر نام اصول اولیه در کتاب‌های فهرست، دسترسی نداشتن کلینی به اصول مندرج در کتاب‌های فهرست را دارای احتمال کم می‌داند (همان، ۲۷). در حالی که هر یک از مصادر تعیین شده، تحقیقی جداگانه می

طلبد تا میزان اخذ مستقیم کلینی از احادیث آن مشخص شود.

تفاوت پژوهش حاضر با سایر پژوهش‌ها در حوزه‌ی منبع یابی کتاب *کافی* در این است که در این پژوهش به مصدربابی تمام احادیث هشام بن سالم در کتاب *کافی* پرداخته شده و با بررسی تک تک روایات او به بررسی مصادر واسطه‌ای که کلینی حدیث را از آن اخذ کرده پرداخته‌ایم. این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤالات است که آیا احادیث هشام بن سالم در کتاب *کافی*، مستقیماً از کتاب او اخذ شده است یا این که کلینی این احادیث را از منابع مکتوب دیگری نقل کرده است. این منابع مکتوب کدامند؟ و کلینی بیشتر از کدام منبع استفاده کرده است؟ این منابع مکتوب از کتاب‌های هشام بن سالم استفاده کرده‌اند یا روایات شفاهی او را مکتوب کرده‌اند؟

۱. سرخ کتاب‌های هشام بن سالم در برخی آثار

مجموع متقدم حدیث، بیشتر مطالب خود را از نوشته‌های پیشین برگرفته‌اند و غالباً اسناد این روایات نشانگر طریق دستیابی مؤلفین آثار بعدی به کتاب‌های پیشین و نه سند نقل شفاهی آنهاست (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶ ش، ۱۴). به نظر می‌رسد که اگر روایتی با همان اسناد که در فهرست‌های قدیم شیعی برای دفاتر حدیثی اصحاب ائمه ذکر شده روایت شده و یا دست کم به همان راوی اعلی که فهرست‌ها به عنوان راوی کتاب از مؤلف، معرفی می‌کنند استناد داده شده باشد، به احتمال زیاد از همان اثر مکتوب متقدم سرچشمه گرفته است (همان، ۱۴).

نام بردن کتاب‌های فهرست نجاشی و طوسی از این دفاتر حدیثی لزوماً به معنای دسترسی به این دفاتر نبوده است بلکه شواهد بسیاری از عبارات دو فهرست وجود دارد که بخش قابل توجهی از طرق داخل فهارس، طریق به عنوان اثر، و گاهی همراه با اجازه است، نه اینکه لزوماً نسخه آن اثر، نزد مؤلف فهرست موجود باشد. در موارد متعددی هم قرائنی داریم که اجازه به نسخه و یا طریق قرائت و مناوله کتاب بوده است (برای نمونه‌ها نک: اکبری، سراسر مقاله).

الف) سرخ کتاب‌های هشام بن سالم در کتاب‌های فهرست

نجاشی از یک کتاب بدون عنوان و سه کتاب با عنوان حج و تفسیر و معراج برای هشام بن سالم خبر می‌دهد و تنها یک طریق ذکر می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۴۳۴). شیخ طوسی اشاره‌ای به سه کتاب هشام بن سالم نکرده است و در *فهرست* خود تنها اصلی به او نسبت داده و طرق مختلفی برای آن ذکر کرده است (شیخ طوسی، بی تا، ۴۹۳). کتاب هشام بن سالم از جمله مواردی است که نجاشی با عنوان کتاب و شیخ طوسی با عنوان اصل از آن یاد کرده‌اند. با توجه به دقت نجاشی که از کتاب‌های هشام بن سالم به تفکیک نام می‌برد، احتمالاً اصلی که شیخ طوسی از آن یاد کرده همان کتابی است که نجاشی نام برده است.

طریق مشهور شیخ طوسی به اصل هشام بن سالم از حمید بن زیاد واقفی است که طبق گفته شیخ

طوسی راوی اکثر اصول شیعه است (شیخ طوسی، بی تا، ۱۵۵) و صاحب کتاب فهرستی بوده که احتمالاً شیخ طوسی عنوان و طریق به اصل هشام بن سالم را از این فهرست اخذ کرده است (خدامیان الآرانی، ۱۳۸۹ش، ۱/ ۶۳۲). حمیدبن زیاد (د ۳۱۰ق) از مشایخ کلینی بوده است (همان، ۴۵۷)، اما کلینی هیچ یک از روایات هشام بن سالم را از طریق او روایت نکرده است؛ بنابراین نمی توان گفت چون حمید بن زیاد (استاد کلینی) راوی اکثر اصول است اصل هشام بن سالم از طریق او به دست کلینی رسیده است.

طریق مشهور شیخ طوسی و طریق نجاشی با هم انطباق دارد با این تفاوت که طریق شیخ طوسی از حمید بن زیاد و طریق نجاشی از محمد بن جعفر است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۴۳۴؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق، ۵۹۰). با وجود شهرت این طریق، فقط یک روایت یافتیم که سند آن منطبق بر این طریق باشد (نک: شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق، ۵۹۰). نجاشی به اختصار در نقل طرق کتابها تصریح کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۳). همچنین اگر مؤلفی یک کتاب یا صد کتاب داشته باشد، در صورتی که آثار متعدد نویسنده دارای طریق مشترک باشند، او فقط یک طریق به آنها ذکر می کند (شمشیری، ۱۳۸۵ش، ۱۱۶-۱۱۷). در مورد آثار هشام بن سالم نیز یک طریق به همه آنها ذکر کرده است. در قسمت های بعدی مقاله انطباق دیگر طرق شیخ طوسی بر اسناد روایات هشام بن سالم نشان داده می شود.

ب) سر نخ اصل هشام بن سالم در آثار ابن طاووس

ابن طاووس ضمن نقل یک حدیث، می نویسد:

«ماروی فی أصل هشام بن سالم [وهو] من رجال الصادق والكاظم علیهما السلام ویروی عنه ابن ابي عمیر ، قال هشام فی کتابه : وعنه علیه السلام قال : قلت : یصل الی المیت الدعاء والصدقه والصلاة ونحو هذا ؟ قال : نعم . قلت : أو یعلم من صنع ذلك به ؟ قال نعم . ثم قال : یكون مسخوطا علیه فیرضی عنه» (ابن طاووس، بی تا، ۵).

احتمالاً ابن طاووس به این دلیل که ابن ابی عمیر در سلسله سند این حدیث گفته است «قال هشام فی کتابه» آن را برگرفته از اصل هشام بن سالم می داند. این حدیث در کتب اربعه نقل نشده است. هم چنین ابن طاووس حدیث من بلغ را از کتاب کافی چنین نقل کرده است:

«رویناه بإسنادنا إلى محمد بن یعقوب الكلینی رحمه الله من کتاب کافی، فی باب من بلغه ثواب من الله تعالی علی عمل فصنعه فقال ما هذا لفظه: علی بن إبراهیم، عن ابيه، عن ابن ابي عمیر، عن هشام بن سالم، عن ابي عبد الله علیه السلام قال: من سمع شيئاً من الثواب علی شیء فصنعه كان له و ان لم یکن كما بلغه. و وجدنا هذا الحدیث فی أصل هشام بن سالم رحمه الله عن الصادق علیه السلام» (ابن طاووس، ۱۳۷۶ش، ۳/ ۱۷۱).

ابن طاووس پس از نقل این حدیث از کتاب کافی تصریح می کند که این حدیث را در اصل

هشام بن سالم یافته است. ولی با تتبع انجام شده در آثار ابن طاووس برای بقیه احادیث هشام که از کتاب *کافی* نقل کرده است، تصریح به یافتن آنها در اصل او نشده است. برخی، با استناد به این دو حدیث، استنباط کرده‌اند که اصل هشام تا میانه سده هفتم باقی بوده و به دست ابن طاووس رسیده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶ ش، ۳۳۳). به نظر می‌رسد چنانچه یک نسخه از کتاب هشام بن سالم به دست ابن طاووس رسیده باشد، نسخه ای کامل نبوده و بیشتر آن از بین رفته بوده است که تنها در یک مورد در آثار باقی مانده از ابن طاووس تصریح به یافتن حدیث در اصل هشام بن سالم شده است. همچنین اصل هشام به عنوان یک منبع کامل و مستقل در دست ابن طاووس نبوده و گرنه چرا این حدیث را از کتاب *کافی* نقل کرده است و چرا فقط در یک مورد تصریح به این موضوع شده است؟ به هر وجه، استناد ابن طاووس به اصل هشام بن سالم می‌تواند به عنوان شاهی بر وجود کتابی از هشام بن سالم در نظر گرفته شود. هر چند با نبودن این مدرک نیز کتاب‌های فهرست وجود این کتاب را اثبات کرده‌اند.

بنابراین هشام بن سالم کتاب یا کتاب‌هایی داشته که منبع مصنفات و جوامع بعدی قرار گرفته است؛ با توجه به این که راوی اصلی کتاب‌های او ابن ابی عمیر بوده و کتاب‌های این راوی دستخوش حوادث شده است مگر آن کتاب‌هایی که پیش از به زندان افتادن در دست سایر راویان قرار داشته (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۳۲۶) این سؤال مطرح می‌شود که کتاب‌های هشام بن سالم در دسترس کلینی بوده است یا نه؟ و کلینی مستقیماً از این آثار، حدیث اخذ کرده است یا نه؟

ج) سر نخ کتاب هشام بن سالم در کتاب *کافی*

در کتاب *کافی* عنوان هشام بن سالم در سند ۲۹۴ روایت دیده می‌شود. با در نظر گرفتن عنوان هشام، این تعداد به حدود ۳۰۰ روایت می‌رسد. در جدول شماره ۱ ابتدای اسناد پربسامد تا قبل از عنوان هشام بن سالم ذکر شده است که در مجموع، ۲۹۰ سند است. در این جدول هر طبقه در یک ستون ذکر شده و عن‌ها حذف شده‌اند. (باید توجه داشت که تعداد اسناد از تعداد روایات بیشتر است چون بعضی روایات با دو یا سه سند نقل شده‌اند و این ۲۹۰ سند، اسناد پربسامد کتاب *کافی* شامل عنوان هشام بن سالم یا هشام است که پس از بررسی سند مشخص شد عنوان اشتراکی هشام مربوط به هشام بن سالم است.)

سند	فراوانی		
علی بن ابراهیم	ابراهیم بن هاشم	ابن ابی عمیر	۱۱۹
محمد بن یحیی	احمد بن محمد	حسین بن سعید	۱۷
محمد بن یحیی	احمد بن محمد	ابن ابی عمیر	۱۲

۷		ابن ابی عمیر	عبدالله بن محمد	محمد بن یحیی
مجموع روایات ابن ابی عمیر از هشام بن سالم=۱۵۵				
۳۲		ابن محبوب	احمد بن محمد	محمد بن یحیی
۱۲		ابن محبوب	احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن یحیی
۱۴		ابن محبوب	احمد بن محمد بن عیسی	عده من اصحابنا
۲	ابن محبوب	حسین بن سعید	احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن یحیی
۲۶		ابن محبوب	ابراهیم بن هاشم	علی بن ابراهیم
۷		ابن محبوب	سهل بن زیاد	عده من اصحابنا
۳		ابن محبوب	سهل بن زیاد	علی بن محمد
مجموع روایات ابن محبوب از هشام بن سالم=۹۶				
۱۸		علی بن حکم	احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن یحیی
۱۳	نضر بن سوید	حسین بن سعید	احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن یحیی یا عده من اصحابنا
۸	منصور(بن حازم)	(محمد بن عیسی)	احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن یحیی
۲۹۰	۲۹۰=۸+۱۳+۱۸+۹۶+۱۵۵			

جدول شماره ۱: اسناد پر بسامد کلینی شامل عنوان هشام بن سالم

از این اسناد، سند «علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم» و «محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن علی بن حکم عن هشام بن سالم» منطبق بر دو طریق شیخ طوسی در فهرست به اصل هشام بن سالم است و به نظر می‌رسد که مصدر اولیه این احادیث، اصل یا کتاب هشام بن سالم باشد. در مورد بقیه اسناد که منطبق بر طریق شیخ طوسی و نجاشی نیست، تکرار سند را می‌توان قرینه‌ای بر اخذ حدیث از کتاب هشام بن سالم دانست (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶ش، ۱۵).

در ابتدای امر شاید به نظر برسد کلینی این روایات را از کتاب‌های هشام بن سالم نقل کرده باشد. با بررسی دقیق‌تر مشخص می‌شود که سایر راویان سلسله سند، به خصوص راویان اعلی از هشام بن سالم نیز صاحب کتاب یا کتاب‌هایی بوده‌اند که احتمال می‌رود کلینی این احادیث را از کتاب آنان اخذ کرده باشد. در ادامه، این موضوع درباره ابن ابی عمیر، حسن بن محبوب، علی بن حکم و نضر بن سوید که بالاترین آمار نقل از هشام بن سالم را به خود اختصاص داده‌اند بررسی می‌شود.

۲. کتاب ابن ابی عمیر مهم ترین مأخذ کلینی برای احادیث هشام

با توجه به سند «علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم» که پر بسامدترین سند و منطبق بر طرق مذکور به کتاب هشام بن سالم است، تمامی این روایات از یک

منبع مکتوب به دست شیخ کلینی رسیده است. تمامی راویان این سلسله سند، صاحب کتاب بوده‌اند؛ کلینی احادیث هشام بن سالم را از کدام منبع مکتوب نقل کرده است؟ مستقیماً از کتاب هشام بن سالم یا از یکی از کتاب‌های علی بن ابراهیم یا ابراهیم بن هاشم یا ابن ابی عمیر؟

الف) علی بن ابراهیم و ابراهیم بن هاشم: مشایخ اجازه

علی بن ابراهیم مهم‌ترین شیخ اجازه کلینی بوده که از او ۵۶۳۰ روایت در کتاب *کافی* نقل شده است (حمادی، ۱۳۹۳ ش، ۱۹۰). او میراث مکتوبی که پدرش از کوفه به قم منتقل کرد را به ارث برده بود. شاید به نظر برسد کلینی روایات تفسیری هشام بن سالم را از منابع واسطه‌ای مثل *تفسیر قمی* نقل کرده باشد ولی قرآینی وجود دارد که این فرض را باطل می‌کند. اول این که کلینی روایت معراج *تفسیر قمی* از هشام بن سالم (قمی، ۱۴۰۴ ق، ۳/۲) را در کتاب *کافی* نقل نکرده است؛ به نظر می‌رسد کتاب معراج هشام بن سالم به دست کلینی نرسیده است و روایت معراج او در منابع واسطه‌ای که کلینی از آنها نقل می‌کرده نیز نبوده است.

اگر *تفسیر قمی* منبع کلینی بود باید این روایت را از آن نقل می‌کرد. برخی احادیث هشام بن سالم در *تفسیر قمی* آمده ولی در *کافی* نیامده است (برای نمونه نک: همان، ۱/ ۶۰، ۹۵، ۱۱۴). و بالعکس برخی احادیث در *کافی* آمده و در *تفسیر قمی* نیامده است (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۱/ ۱۴۶، ۴۴۸). دو روایت با سند و متن یکسان در کتاب *کافی* و *تفسیر قمی* نقل شده، با این تفاوت که روایت *کافی* از ابن ابی عمیر دارای ارسال است (نک: قمی، ۱۴۰۴ ق، ۲/ ۸۴، ۱۰۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۶/ ۴۳۶، ۲/ ۳۵۷).

بنابراین کلینی این روایت را از منبع دیگری اخذ کرده است. حدیث دیگری که بین *کافی* و *تفسیر قمی* مشترک است در *کافی* با سند تحویلی نقل شده و طبق قرآینی که در ادامه مقاله برای اخذ حدیث از کتاب ابن محبوب می‌آید، از کتاب ابن محبوب اخذ شده نه از *تفسیر قمی* (نک: قمی، ۱۴۰۴ ق، ۲/ ۱۱۵؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۵/ ۴۴۲). با توجه به این تفاوت‌ها احتمال این که کلینی احادیث تفسیری هشام بن سالم را از *تفسیر قمی* نقل کرده باشد، تضعیف می‌شود.

ابراهیم بن هاشم فرد پرتألیفی نیست بلکه میراث عظیمی را که می‌توان میراث حدیثی کوفه دانست و شامل حجم زیادی از میراث حدیثی و نسخه‌های متعددی از مشایخ کوفه بود، به قم منتقل کرد. (طالقانی، ۱۳۹۲ ش، ۱۱۸). او همه کتاب‌ها و احادیث برخی از مشایخ بزرگ خود همچون ابن ابی عمیر را روایت کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۳۲۷؛ شیخ طوسی، بی تا، ۴۰۵).

عطف دو راوی و بیشتر در یک طبقه بر دو راوی یا بیشتر در طبقه دیگر در اسناد روایات، تحویل نام دارد (شبیبری، ۱۳۸۷ ش، ۱/ ۲۰). اسناد تحویلی کافی نشان می‌دهد کلینی احادیث آن را جز در

مواردی خاص و اندک- از کتاب‌های دو شیخ اجازه ابتدای سند حدیث (در این مورد، علی بن ابراهیم و ابراهیم بن هاشم) اخذ نکرده است. (جدیدی نژاد، ۱۳۸۹ش، ۱۷).

به عنوان نمونه، سند « محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی و علی بن ابراهیم عن ابیه جمیعاً عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم ... » (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲/ ۴۷۴) یکی از اسناد تحویلی کافی است که دو طریق « محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی و علی بن ابراهیم عن ابیه » به کتاب ابن ابی عمیر را نشان می‌دهد. محمد بن یحیی، احمد بن محمد بن عیسی، علی بن ابراهیم و پدرش مشایخ اجازه هستند. بنابراین احتمال اخذ احادیث هشام بن سالم از کتاب‌های علی بن ابراهیم و پدرش تضعیف می‌شود.

با توجه به این‌که طریق به کتاب هشام بن سالم با یکی از طرق به کتاب‌های ابن ابی عمیر همپوشانی دارد (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۳۲۷؛ شیخ طوسی، بی‌تا، ۴۰۵) حال این سؤال مطرح است که منبع کلینی کتاب ابن ابی عمیر بوده یا هشام بن سالم؟ قرآینی وجود دارد که نشان می‌دهد کلینی روایات هشام بن سالم را از کتاب‌های راویان طبقه بعد به ویژه ابن ابی عمیر و ابن محبوب اخذ کرده است. این قرآین در ادامه می‌آید.

ب) تکرار ابتدای اسناد متوالی قرینه اخذ از کتاب ابن ابی عمیر

تکرار ابتدای سند در چند روایت متوالی یا با فاصله کم نشان می‌دهد به احتمال زیاد این احادیث از کتاب آخرین راوی که محل افتراق است نقل شده است. به نظر می‌رسد کلینی به هنگام فیش‌برداری و طبقه بندی موضوعی روایات ابتدا یک کتاب را کامل فیش‌برداری می‌کرده و بعد به سراغ کتاب دیگر می‌رفته است و نتیجه‌ی این روش کنار هم یا نزدیک به هم قرار گرفتن احادیث یک مأخذ در کتاب کافی است. در مورد برخی مصادر کافی که اصل کتاب هم اکنون موجود است و بین احادیث آن‌ها و احادیث کتاب کافی مقایسه انجام شده است حتی ترتیب احادیث کتاب کافی با ترتیب احادیث آن کتاب یکی است (قاسم‌پور، ۱۳۹۶ش، ۲۱).

با دقت در اسنادی که نام هشام بن سالم در آنان وجود دارد و بررسی اسناد احادیث قبل و بعد از آن در موارد متعددی، این قرینه دیده می‌شود. به عنوان نمونه پنج حدیث در کتاب کافی پشت سر هم با ابتدای سند « علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر » نقل شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲/ ۴۹۰-۴۸۹) و ابن ابی عمیر محل افتراق است. طبق قرینه مذکور، به احتمال زیاد، کلینی این احادیث را از کتاب ابن ابی عمیر اخذ کرده است. در ادامه، اسناد این روایات را آورده‌ایم.

۱- علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن اسحاق بن ابی هلال المدائنی .....

۲- ابن ابی عمیر عن سلیمان صاحب السابری ....

۳- ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم ....

۴- ابن ابی عمیر عن ابراهیم بن عبدالحمید....

۵- علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن عبدالله بن مغیره...

این موارد، روایات ۳ تا ۷ باب « من ابطأت علیه الاجابه » کتاب *کافی* است که نام هشام بن سالم در سند سومین حدیث قرار دارد.

در این نمونه علاوه بر تکرار ابتدای سند، تعلیق بر نام ابن ابی عمیر نیز انجام گرفته است. هر چند تعلیق بر نام راوی در کتاب *کافی* قرینه قطعی بر اخذ حدیث از کتاب او نیست و گاهی مانند «بهذا الاسناد» برای اختصار است ولی در کنار سایر قراین می‌تواند دلالت بر اخذ حدیث از کتاب آن راوی داشته باشد (قربانی زرین، ۱۳۸۸ش، ۳۵). بنابراین این دسته از روایات از کتاب ابن ابی عمیر اخذ شده است و حدیث هشام بن سالم که در بین آنهاست نیز مأخوذ از همین کتاب است.

تمامی احادیث نزدیک به هم که سندشان دارای این الگوست در جدول شماره ۲ از پیوست فهرست شده است. مواردی که سند احادیث نزدیک به هم، همه از هشام بن سالم و با ابتدای سند علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم ذکر شده، جداگانه در جدول شماره ۳ از پیوست فهرست شده است.

شاید در ابتدای امر با توجه به جدول شماره ۳، به نظر برسد کلینی این احادیث را از کتاب هشام بن سالم نقل کرده است؛ چون در این موارد دو یا چند حدیث پشت سر هم با سند «علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم» ذکر شده است. ولی با توجه به جدول شماره ۲ که احادیث با سند منتهی به هشام بن سالم در بین احادیث دیگر با سند علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر قرار گرفته‌اند و تصریح کلینی در یک مورد به « الوهم من ابن ابی عمیر » (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۵/ ۱۰۶) اگر کلینی این حدیث را مستقیماً از کتاب هشام بن سالم نقل می‌کرد، چنین کلامی معنا نداشت؛ بنابراین کلینی این حدیث را از کتاب ابن ابی عمیر نقل کرده است که بخشی از روایت را وهم او می‌داند. بنابراین احادیث جدول شماره ۲ از کتاب ابن ابی عمیر اخذ شده است نه کتاب هشام بن سالم.

ج) قرینه‌های دیگر: تصریح مجلسی و تعلیقات شیخ طوسی

نوادر ابن ابی عمیر یکی از مصادر *بحارالانوار* است. در برخی موارد، مجلسی حدیث هشام بن سالم را از نوادر ابن ابی عمیر اخذ کرده و در *بحارالانوار* به آن تصریح کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۱۰۰/ ۳۱۸) که نشان می‌دهد روایت هشام بن سالم در کتاب نوادر ابن ابی عمیر بوده است. این قرینه در کنار سایر قراین کمک می‌کند که این کتاب و نه کتاب هشام بن سالم را منبع کلینی بدانیم. به عنوان نمونه در بخشی از کتاب *کافی*، چهار حدیث پشت سر هم از ابن ابی عمیر نقل شده است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳/ ۲۵۵) که سند حدیث اول، کامل و سه حدیث دیگر با ابن ابی عمیر شروع شده است. در این مورد که در سه حدیث پشت سر هم تعلیق بر نام ابن ابی عمیر انجام شده است در کنار

قرینه دیگر از کتاب *بحار الانوار* که مجلسی به نقل حدیث هشام بن سالم از نوادر ابن ابی عمیر تصریح کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۶۸ / ۲۶۷) که نشان می‌دهد حدیث هشام در کتاب ابن ابی عمیر وجود داشته است، می‌توان یقین کرد که کلینی این احادیث از جمله حدیث هشام بن سالم را از نوادر ابن ابی عمیر اخذ کرده است.

شیخ طوسی در مقدمه مشیخه *تهذیب* تصریح کرده است که بر نام صاحب کتابی که حدیث از کتاب او اخذ شده، تعلیق انجام داده است و مشیخه *تهذیب*، طریق به صاحبان کتاب است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، مشیخه / ۴). عنوان هشام بن سالم در مشیخه *تهذیب* ذکر نشده و در کتاب *تهذیب- الاحکام*، تعلیق بر نام هشام بن سالم صورت نگرفته است. با توجه به گفته شیخ طوسی در مقدمه مشیخه، با بررسی تمامی اسناد روایات هشام بن سالم در *تهذیب*، مشخص شد که هیچ کدام از روایات آن، مستقیماً از کتاب‌های هشام بن سالم نقل نشده بلکه کتاب‌های کلینی، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، حسین بن سعید اهوازی، حسن بن محبوب، ابن ابی عمیر و... که روایات او را استنساخ نموده‌اند واسطه‌های نقل از هشام بن سالم هستند.

به عنوان نمونه، حدیثی با ابتدای سند « علی عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم » در کتاب *کافی* نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۵ / ۴۶۹). قبل از این حدیث، دو حدیث دیگر با ابتدای سند « علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر » نقل شده است که طبق قرینه اول، احتمال می‌رود این حدیث از کتاب ابن ابی عمیر اخذ شده باشد. همین حدیث در *تهذیب* با ابتدای سند « محمد بن ابی عمیر عن هشام بن سالم » نقل شده است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۷ / ۲۴۵). بنابراین این دو قرینه در کنار هم، یقین ایجاد می‌کند که کلینی این حدیث را از کتاب ابن ابی عمیر اخذ کرده است.

از مجموع ۱۱۹ حدیثی که در کتاب *کافی* با سند « علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم » نقل شده است تنها ۲۳ روایت از قرینه‌های فوق (ب و ج) تبعیت نمی‌کند (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱ / ۲۸۴، ۲ / ۳۱۹). در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که ۹۶ روایت از روایات هشام بن سالم در کتاب *کافی* قطعاً از کتاب ابن ابی عمیر اخذ شده است.

۳. کتاب ابن محبوب مصدر دیگر کلینی در اخذ احادیث هشام بن سالم

حسن بن محبوب، کوفی و از اصحاب مورد وثوق امامان شیعه است. او از شصت تن از اصحاب امام صادق (ع) روایت نقل کرده است (شیخ طوسی، بی‌تا، ۱۲۲). او کتاب‌های فراوانی داشته است از جمله مشیخه، کتاب حدود، دیات، فرائض، نکاح، طلاق، عتق. کتاب نوادر او حدود هزار صفحه بوده است (همان). طریق شیخ طوسی به جمیع کتاب‌ها و روایات او به صورت «أخبرنا بجمع کتبه و روایاته عدة من أصحابنا عن أبي جعفر محمد بن علی بن الحسين بن بابويه القمي عن أبيه عن سعد بن

عبد الله عن الهيثم بن أبي مسروق و معاوية بن حكيم و أحمد بن محمد بن عيسى عن الحسن بن محبوب» است (همان).

در کتاب **کافی**، حسن بن محبوب حدود ۸۵ روایت (در ۹۶ سند) از هشام بن سالم نقل کرده است. با این نقل بالا به نظر می‌رسد این محبوب راوی کتاب هشام بن سالم باشد، هر چند کتاب‌های فهرست، نام او را در طریق روایت کتاب‌های هشام بن سالم ذکر نکرده‌اند. به نظر می‌رسد این محبوب به استنساخ روایات کتاب هشام بن سالم در کتاب‌های خود پرداخته باشد و راویان طبقه بعد مانند احمد بن محمد بن عیسی به روایات هشام بن سالم از طریق کتاب‌های این محبوب دسترسی داشته‌اند. به خصوص که احمد در طریق روایت تمامی روایات و کتاب‌های این محبوب قرار دارد (همان). در ادامه به ذکر قرینه‌های اخذ روایات هشام بن سالم از کتاب‌های این محبوب می‌پردازیم.

الف) تحویل در سند قرینه اصلی اخذ حدیث از کتاب ابن محبوب

تحویل در اسناد روایات ابن محبوب از هشام بن سالم نمود ویژه‌ای دارد. از ۸۵ روایت، سند ۲۰ روایت تحویل دار است و غالباً به یکی از صورت‌های زیر است:

علی بن محمد عن سهل بن زیاد و محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی جمیعاً عن ابن محبوب عن هشام بن سالم (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳۰/۱).

علی بن محمد عن سهل بن زیاد و محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی و علی بن ابراهیم عن ابیه جمیعاً عن ابن محبوب عن هشام بن سالم (همان، ۳۳۹/۱).

عدۀ من اصحابنا عن سهل بن زیاد و علی بن ابراهیم عن ابیه جمیعاً عن ابن محبوب عن هشام بن سالم (همان، ۲۴۴/۸).

محمد بن یحیی عن احمد بن محمد و علی بن ابراهیم عن ابیه جمیعاً عن ابن محبوب عن هشام بن سالم (همان، ۶۴۲/۲).

تحویل در سند بدین شکل می‌تواند نشانه نقل از کتاب راوی طبقه سوم باشد (جدیدی نژاد، ۱۳۸۹ش، ۱۷) که در اینجا ابن محبوب است. طبق قاعده تحویل در اسناد و شیخ اجازه بودن دو طبقه اول، می‌توان نتیجه گرفت کلینی سه نسخه از کتاب ابن محبوب به سه طریق محمد بن یحیی عن احمد بن محمد و علی بن ابراهیم عن ابیه و علی بن محمد عن سهل بن زیاد در دست داشته است که با توجه به بسامد طریق محمد بن یحیی عن احمد بن محمد (نک: جدول شماره ۱) که از همه بیشتر است؛ کلینی بیشتر روایات ابن محبوب از هشام بن سالم را از نسخه احمد بن محمد بن عیسی نقل کرده است.

ب) قرینه‌های دیگر: تکرار ابتدای اسناد و تعلیق شیخ طوسی

اولین قرینه درباره روایات ابن ابی عمیر درباره ابن محبوب نیز صدق می‌کند. به عنوان نمونه، شش

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مأخذ <۶۰>

حدیث در کتاب کافی پشت سر هم به واسطه ابن محبوب نقل شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۷/ ۳۰۵-۳۰۶) که طبق قرینه مذکور به احتمال زیاد کلینی این احادیث را از کتاب ابن راوی اخذ کرده است. در ادامه، ابتدای اسناد این روایات را آورده‌ایم.

۱- محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن ابن محبوب عن هشام بن سالم....

۲- محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن ابن محبوب عن ابی محمد الوابشی...

۳- عدّه من اصحابنا عن سهل بن زیاد عن ابن محبوب عن ابن رثاب...

۴- عنه و علی بن ابراهیم عن ایبه جمیعا عن ابن محبوب عن علب بن رثاب...

۵- ابن محبوب عن عبدالعزیز العبدی....

۶- ابن محبوب عن الحسن بن صالح....

این موارد، روایات ۸ تا ۱۴ باب «الرجل الحر یقتل مملوک غیره او یجرحه و المملوک یقتل الحر او یجرحه» کتاب کافی است که نام هشام بن سالم در سند اولین حدیث مشاهده می‌شود. ابن محبوب نیز کتابی به نام «العتق» داشته که احمد بن محمد بن عیسی راوی آن بوده است (شیخ طوسی، بی تا، ۱۲۲). سایر نمونه‌های این قرینه در کتاب کافی در جدول شماره ۴ فهرست شده‌اند.

تعلیق شیخ طوسی بر نام ابن محبوب در روایاتی که هشام بن سالم در سند آن قرار دارد، نشان می‌دهد قطعا شیخ طوسی این حدیث را از کتاب ابن محبوب نقل کرده است. به عنوان مثال به دو سند پشت سر هم زیر توجه می‌کنیم. این دو سند از کتاب کافی است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۷/ ۲۵۹).

عدّه من اصحابنا عن سهل بن زیاد و محمد بن یحیی عن احمد بن محمد جمیعا عن ابن محبوب عن ابن رثاب عن ابی عبیده عن ابی عبدالله ع

ابن محبوب عن هشام بن سالم عن برید العجلی قال سئل ابو جعفر ع

در این دو سند متوالی، محل افتراق ابن محبوب است که یک قرینه نقل از کتاب اوست. قرینه بعدی تحویل در سند است و سومین قرینه، تعلیق شیخ طوسی بر نام ابن محبوب است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱۰/ ۱۴۱).

از مجموع ۸۵ حدیثی که حسن بن محبوب از هشام بن سالم نقل کرده است ۱۸ روایت از قرینه‌های فوق (الف و ب) تبعیت نمی‌کند (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱/ ۱۸۸، ۳۰۷). از این موارد یک حدیث را علی بن مردّاس (همان، ۱/ ۳۳۳)، ۳ حدیث را ابراهیم بن هاشم (همان، ۱/ ۱۸۸، ۲۷/ ۴)، ۱۲ حدیث را احمد بن محمد بن عیسی (برای نمونه نک: همان، ۱/ ۳۰۷، ۳۸۲)، یک حدیث را سهل بن زیاد (همان، ۲/ ۳۵۱)، و یک حدیث را احمد بن محمد بن خالد (همان، ۲/ ۴۳۸) از ابن محبوب نقل کرده‌اند.

با توجه به این‌که احمد بن محمد بن عیسی در طریق اجازه کتاب‌های ابن محبوب قرار دارد و

احادیث ابراهیم بن هاشم و سهل بن زیاد را به دلیل این‌که نشان دادیم این دو راوی شیخ اجازه هستند، با وجود عدم تبعیت از قراین، در زمره احادیث منقول از کتاب ابن محبوب قرار می‌دهیم. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که ۸۳ روایت از روایات هشام بن سالم در کتاب *کافی* قطعا از کتاب ابن محبوب اخذ شده است.

۴. سایر منابع کلینی در اخذ احادیث هشام بن سالم

با توجه به جدول شماره ۱ پس از ابن ابی عمیر و ابن محبوب علی بن حکم و نصر بن سويد بیش‌ترین روایت را از هشام بن سالم نقل کرده‌اند و در سلسله اسنادی قرار گرفته‌اند که تکرار آن‌ها به ترتیب ۱۸ و ۱۳ مرتبه است. شاید به نظر برسد کلینی از کتاب ابن راویان، روایات هشام را نقل کرده است. در ادامه به مصدربابی روایات ابن راویان از هشام بن سالم می‌پردازیم.

الف) منبع روایات علی بن حکم از هشام بن سالم

علی بن حکم فردی ثقه و صاحب کتاب بوده است (شیخ طوسی، بی تا، ۲۶۳-۲۶۴). که نجاشی یک طریق و شیخ طوسی چند طریق به آن ذکر کرده‌اند. کلینی همه روایات علی بن حکم از هشام بن سالم را از احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد برقی نقل کرده است. علی بن حکم در طریق ذکر شده به اصل هشام بن سالم نیز وجود دارد (احمد بن محمد بن عیسی عن علی بن الحکم عن هشام بن سالم). که این طریق با طریق به کتاب علی بن حکم همپوشانی دارد.

حال این سؤال مطرح است که احادیثی از هشام بن سالم که کلینی از طریق علی بن حکم نقل کرده است، مستقیماً از کتاب هشام اخذ شده یا از کتاب علی بن حکم یا شاگردان او (احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد برقی). با بررسی سند این احادیث که حدود ۲۰ روایت است؛ مشخص شد ۱۵ روایت را احمد بن محمد بن عیسی و ۴ روایت را برقی و یک روایت را هر دو از علی بن حکم نقل کرده‌اند.

قراینی از جمله ذکر نشدن نام علی بن حکم در *مشيخة تهذيب* و تعلیق نشدن سند هیچ یک از روایات هشام بن سالم بر نام علی بن حکم در *تهذيب*، تکرار سند های متوالی در *کافی* که محل افتراق آنها احمد بن محمد است و تعلیق سند این احادیث در کتاب *تهذيب*، بر نام احمد بن محمد نشان می‌دهد این احادیث از کتاب احمد بن محمد بن عیسی و برقی نقل شده باشند نه از کتاب علی بن حکم.

در کتاب *کافی* تنها یک روایت بر نام علی بن حکم تعلیق خورده است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲/ ۶۳۴) و چون حدیث قبل از آن با محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی شروع شده در ابتدای امر به نظر می‌رسد این روایت نیز از کتاب احمد نقل شده باشد اما محتوای روایت که تعداد آیات قرآن را هفده هزار دانسته دارای شائبه جعل است و به احتمال زیاد کلینی این روایت را از کتاب احمد

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مأخذ <۶۲>

بن محمد سیاری نقل کرده که عین این حدیث را با سند معلق از علی بن حکم آورده است و کتاب سیاری از نقطه نظر موثوقیت تاریخی مشکلات جدی دارد (انصاری، سراسر مقاله).

در ادامه به ذکر نمونه‌ای از روایات و مصدریابی آن می‌پردازیم: در کتاب **کافی** سه سند زیر پشت سر هم ذکر شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۷/۲۶۹) که نام هشام بن سالم در سند سوم قرار دارد.

محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن ابن محبوب...

عنه عن احمد بن محمد بن محمد بن علی بن الحکم ...

عنه عن احمد بن محمد بن محمد بن علی بن الحکم عن هشام بن سالم...

محل افتراق این سه سند، احمد بن محمد بن عیسی است.

قرینه بالا در کنار این قرینه که در **تهذیب** هر سه حدیث بالا بر نام احمد بن محمد تعلیق شده‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۱۰/۸۵، ۲۱۵، ۸۶)، نشان می‌دهد که کلینی نیز این احادیث را از کتاب احمد بن محمد بن عیسی اخذ کرده است. نمونه دیگر، ذکر ۱۲ حدیث پشت سر هم با ابتدای سند **عده من اصحابنا عن احمد بن محمد بن خالد است** (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۲/۴۵۴-۴۵۵) که سند دوازدهم به صورت **عنه عن علی بن الحکم عن هشام بن سالم** است. محل افتراق در این اسناد، برقی است. بنابراین حدیث دوازدهم نیز از کتاب برقی اخذ شده است.

ب) منبع احادیث نضر بن سوید از هشام بن سالم

نضر بن سوید کتابی داشته که محمد بن خالد برقی و حسین بن سعید در طریق روایت آن قرار دارند (خوئی، ۱۴۱۰ق، ۱۹/۱۵۱). نضر بن سوید در هیچ یک از طرق مذکور برای کتاب هشام بن سالم قرار ندارد. احادیثی که نضر بن سوید از هشام بن سالم نقل کرده است در **کافی** ۱۸ تا است که بیشتر فقهی بوده و ۱۳ تای آنها را حسین بن سعید از او نقل کرده است (برای نمونه نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ۳/۳۶۲، ۴/۲۸۲، ۳۵۹). از این تعداد، هشت روایت را شیخ طوسی از کتاب حسین بن سعید نقل کرده است (برای نمونه نک: شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ۵/۳۰۴، ۳۳۸، ۱۰/۲۰۸). بنابراین منبع کلینی در اخذ این احادیث، کتاب‌های هشام بن سالم نیست؛ بلکه او این احادیث را یا از کتاب نضر بن سوید و یا از کتاب حسین بن سعید اخذ کرده است.

با توجه به این که در کتاب **تهذیب** بیشتر این احادیث از کتاب حسین بن سعید نقل شده است، به احتمال زیاد کلینی نیز این احادیث را از کتاب حسین بن سعید اخذ کرده است. این احتمال با دانستن این نکته تقویت می‌شود که حسین بن سعید کتاب‌های سی‌گانه خود را به قم آورده بود و بیشتر، آثار مکتوب خود را روایت می‌کرد، نه همه میراثی که از مشایخش گرفته بود ولی ابراهیم بن هاشم، خود کمتر کتاب داشت و بیشتر به انتقال میراث مشایخ کوفه می‌پرداخت (طالقانی، ۱۳۹۲ش، ۱۲۸).

ج) احادیث غیر تألیفی هشام بن سالم

تا اینجا احادیثی که از کتاب‌های هشام بن سالم ولی با واسطه کتاب‌های طبقات بعد به دست کلینی رسیده است مشخص شد. در ادامه احادیث منصور بن حازم از هشام بن سالم که ۸ روایت است و حدود ۲۵ سند که منفرد بوده و یا دو بار تکرار شده اند بررسی می‌شود (نک: جدول شماره ۵). به نظر می‌رسد این احادیث، احادیث غیر تألیفی (شفاهی) هشام بن سالم بوده که راویان طبقات بعد، مکتوب نموده و به دست کلینی رسیده است.

نام منصور در طرق کتاب‌های هشام بن سالم قرار ندارد و طریقی که به کتاب‌های منصور در کتاب-های فهرست ذکر شده (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۴۱۳؛ شیخ طوسی، بی تا، ۴۵۸) بر سند روایات منصور از هشام (نک: جدول شماره ۱) انطباق ندارد. هر چند امکان دارد «احمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن عیسی عن منصور» طریق به کتاب منصور باشد که در کتاب‌های فهرست ذکر نشده است اما با بررسی که در تمامی احادیث منصور انجام گرفت، تعداد تکرار این سند در احادیث او از غیر هشام بن سالم چندان زیاد نیست که بتوان این فرض را پذیرفت. بنابراین، این احادیث را منصور از هشام بن سالم شنیده و برای محمد بن عیسی نقل کرده و محمد بن عیسی آن را مکتوب کرده است و در بعضی موارد احمد بن محمد بن عیسی مستقیماً از منصور، حدیث را شنیده و مکتوب کرده است.

سند منفرد مانند علی بن محمد عن سهل بن زیاد عن احمد بن محمد عن عمر بن عبدالعزیز عن هشام بن سالم... (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱/ ۳۴، ش ۱۴). این سند فقط یک بار در کتاب *کافی* آمده است. و سند دو بار تکرار شده مانند: علی بن ابراهیم عن محمد بن عیسی بن عبید عن یونس عن هشام بن سالم (همان، ۱۵۳/۷، ۱۷۲/۷). این دست از روایات، روایات غیر تألیفی هشام بن سالم است.

نتیجه

از هشام بن سالم حدود ۳۰۰ روایت با بیش از ۳۲۰ سند در کتاب *کافی* نقل شده است. با بررسی اسناد این روایات مشخص شد که ابن ابی عمیر و ابن محبوب نسخه‌هایی از کتاب هشام بن سالم در اختیار داشته‌اند ولی با توجه به قراین تکرار ابتدای سند، تحویل در سند، تعلیق بر نام یک راوی در تهذیب الاحکام، اخذ حدیث هشام بن سالم از نوادر ابن ابی عمیر در بحارالانوار در کنار سایر قراین، تصریح کلینی به دخالت وهم ابن ابی عمیر در روایت حدیث هشام بن سالم، کلینی بخش زیادی (۹۶+۸۳=۱۷۹ روایت) از روایات هشام بن سالم را از کتاب‌های ابن ابی عمیر و حسن بن محبوب اخذ کرده است.

دو راوی دیگر هشام بن سالم، علی بن حکم و نضر بن سوید هستند که علی بن حکم راوی اصل هشام بن سالم بوده ولی کلینی بیشتر به واسطه کتاب‌های احمد بن محمد بن عیسی به روایات او دسترسی داشته است.

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مأخذ <۶۴>

کلینی روایات نصر بن سوید از هشام بن سالم که اکثر قریب به اتفاق، فقهی است را به واسطه کتاب‌های حسین بن سعید در کتاب کافی نقل کرده است.

روایات منصور بن حازم از هشام بن سالم، روایات غیر تألیفی هشام بوده که توسط محمد بن عیسی بن عبید و احمد بن محمد بن عیسی مکتوب شده و به دست کلینی رسیده است. سند حدود ۲۵ روایت، نشانگر روایات غیر تألیفی هشام است که در نقل منفرد هستند و یا سندشان دو بار تکرار شده است. این روایات توسط راویان طبقات بعد مکتوب شده‌اند.

پیوست: جداول شماره ۲، ۳، ۴ و ۵

جدول شماره ۲: احادیث نزدیک به هم از کتاب کافی که ابتدای سندشان علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر است و در میانشان حدیث یا احادیثی با سند علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم وجود دارد.

نشانی	تعداد احادیث	وضعیت احادیث
۱ / ۴۴۸	۲	با فاصله یک حدیث از هم
۲ / ۱۲	۲	با فاصله دو حدیث از هم
۳ / ۸۷	۲	با فاصله یک حدیث از هم
۴ / ۱۲۳	۲	پشت سر هم
۵ / ۱۴۲	۲	با فاصله دو حدیث از هم
۶ / ۲۵۲	۲	پشت سر هم
۷ / ۲۶۴-۲۶۵	۲	با فاصله دو حدیث از هم
۸ / ۲۹۹-۳۰۰	۳	با فاصله یک حدیث از هم
۹ / ۳۳۲	۳	۲ تا پشت سر هم و یکی با فاصله یک حدیث
۱۰ / ۳۶۳-۳۶۴	۲	پشت سر هم
۱۱ / ۴۸۹-۴۹۱	۶	پنج حدیث پشت سر هم و آخری با فاصله ۲ تا
۱۲ / ۵۰۴-۵۰۵	۲	با فاصله یک حدیث از هم
۱۳ / ۵۵-۵۶	۲	با فاصله یک حدیث از هم
۱۴ / ۱۲۶	۲	با فاصله یک حدیث از هم
۱۵ / ۲۵۵-۲۵۶	۵	۴ تا پشت سر هم و یکی با یک فاصله

٢ تا پشت سرهم و یکی با یک فاصله	٣	١٢-١٣ / ٤	١٦
پشت سرهم	٢	٤٦-٤٧ / ٤	١٧
٢ تا پشت سرهم و یکی با یک فاصله	٣	٤٤٣ / ٤	١٨
٣ حدیث از هشام است و بین احادیث یک یا دو فاصله است.	٦	١٠٥-١٠٨ / ٥	١٩
با فاصله دو حدیث از هم	٢	١٤٥-١٤٦ / ٥	٢٠
پشت سرهم	٢	٣٤٦ / ٥	٢١
پشت سرهم	٢	٣٦٥ / ٥	٢٢
٢ تا پشت سرهم	٣	٣٨٧ / ٥	٢٣
٣ حدیث از هشام است	٧	٤٦٩-٤٧٠ / ٥	٢٤
با فاصله دو حدیث از هم	٢	١٧٨ / ٦	٢٥
با فاصله یک یا دو حدیث از هم	٤	٢١٦-٢١٧ / ٦	٢٦
با فاصله یک یا دو حدیث از هم	٥	٢٣٦-٢٣٨ / ٦	٢٧
٢ تا به فاصله ٤ حدیث و ٢ تا پشت سرهم	٤	٢٧٦-٢٧٨ / ٦	٢٨
با فاصله ٤ حدیث	٢	٢٩٤-٢٩٥ / ٦	٢٩
پشت سرهم	٢	٣٢٩ / ٦	٣٠
به فاصله های ٥ و ٢ حدیث	٣	٣٥٣-٣٥٤ / ٦	٣١
به فاصله ٨ حدیث	٢	٤٦٨-٤٦٩ / ٦	٣٢
پشت سرهم	٢	٦ / ٧	٣٣
با فاصله دو حدیث از هم	٢	١٤٧ / ٧	٣٤
پشت سرهم	٢	٢٢٣-٢٢٤ / ٧	٣٥
با فاصله دو حدیث هر دو از هشام بن سالم	٢	٢٥٨-٢٥٩ / ٧	٣٦
٣ تا از هشام بن سالم و با فاصله ١ و ٣ و ٢ حدیث	٤	٣٨٠-٣٨١ / ٧	٣٧
٣ تا پشت سرهم	٥	٣٨٣-٣٨٤ / ٧	٣٨
با فاصله دو حدیث از هم	٢	٤١٧ / ٧	٣٩
با فاصله یک حدیث از هم	٢	٨٩-٩٠ / ٨	٤٠
پشت سرهم	٣	٢٥٤ / ٨	٤١
با فاصله یک حدیث از هم	٢	٣٤١ / ٨	٤٢

جدول شماره ٣: مواردی که سند احادیث نزدیک به هم، همه از هشام بن سالم و با ابتدای سند

علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن سالم است.

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مأخذ <۶۶>

نشانی	تعداد	وضعیت احادیث
۱ / ۱۴۶-۱۴۷	۳	پشت سر هم
۲ / ۸۰-۸۱	۲	پشت سر هم
۲ / ۱۸۰-۱۸۱	۲	به فاصله ۴ حدیث از هم
۲ / ۲۱۷	۲	پشت سر هم
۳ / ۲۲۷-۲۲۸	۲	با فاصله ۳ حدیث از هم
۳ / ۲۵۵-۲۵۶	۲	با فاصله ۴ حدیث از هم
۴ / ۲۰-۲۱	۲	با فاصله ۲ حدیث از هم
۵ / ۱۰۶-۱۰۸	۳	۲ حدیث پشت سر هم که درباره یکی گفته است من وهم ابن ابی عمیر سومی به فاصله ۳ حدیث از دوتای قبل است و این احادیث در میان سایر احادیث ابن ابی عمیر قرار دارند.
۵ / ۴۶۹-۴۷۰	۳	به فاصله های ۴ و ۱ حدیث از هم
۶ / ۳۱۶-۳۱۷	۲	به فاصله ۱۱ حدیث از هم
۷ / ۲۵۷-۲۵۹	۳	به فاصله های ۱۰ و ۲ حدیث از هم
۷ / ۳۸۰-۳۸۱	۳	به فاصله های ۳ و ۲ حدیث از هم

جدول شماره ۴: نشانی روایات پشت سر هم ابن محبوب در کتاب کافی که در بینشان حدیثی از

هشام بن سالم قرار دارد.

جلد	صفحه
۵	۳۷۹، ۳۸۰، ۴۰۹، ۴۱۶، ۴۴۲، ۵۶۰، ۵۶۱
۶	۱۹۳، ۱۹۴
۷	۴۲، ۷۶، ۷۷، ۱۹۵، ۲۵۹، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۱۳، ۳۱۴
۸	۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۳۳۷، ۳۳۸

جدول شماره ۵: اسناد منفرد و دو بار تکرار شده روایات کلینی از هشام بن سالم

اسناد منفرد	۱ / ۵۳، ۱۰۷، ۳۳۳، ۳۹۸، ۴۵۷، ۴۳۸ / ۲، ۵۳۶، ۵۳۶ / ۳، ۷۳ / ۳، ۲۰۹، ۳۹۴، ۴ / ۸، ۲۶۵ / ۶، ۲۸۶، ۳۱۳ / ۸، ۱۴۶، ۱۷۲ / ۷
اسناد دو بار تکرار شده	(۱ / ۳۳، ۳۳۵) و (۲ / ۱۱۳) و (۶ / ۲۸۱) و (۴ / ۱۶۹) و (۸ / ۲۷۷) و (۷ / ۱۵۳، ۱۷۲)

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق)، *التوحید*، به کوشش هاشم حسینی، قم، جامعه مدرسین.
۲. _____ (۱۴۰۶ق)، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم، دار الشریف الرضی للنشر.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی (۳۷۶ش)، *الإقبال بالأعمال الحسنة*، به کوشش جواد قیومی اصفهانی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۴. _____ (۱۳۶۸ق)، *فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم*، قم، دار الذخائر.
۵. _____ (۱۴۰۶ق)، *فلاح السائل و نجاح المسائل*، قم، بوستان کتاب.
۶. _____ (بی تا)، *القبس من غیاب سلطان الوری*، قم، مدرسه الامام المهدی علیه السلام.
۷. اثباتی، اسماعیل، رستمی، محمدحسن (۱۳۹۴)، «منابع تفسیر کافی»، *حدیث پژوهی*، شماره ۱۴.
۸. اکبری، عمیدرضا، بدون عنوان، قابل دسترسی در کانال تلگرامی معرفه الرجال و الآثار، دسترسی در ۱۳۹۹/۶/۳۰ش.
۹. انصاری، حسن، «ریشه روایت کافی در خصوص ۱۷۰۰۰ آیه قرآن»، قابل دسترسی در کانال تلگرامی یادداشت‌های حسن انصاری، دسترسی در ۱۳۹۸/۲/۱۵ش.
۱۰. جدیدی نژاد، محمدرضا (۱۳۸۹ش)، «روش دستیابی به منابع کافی»، *آینه پژوهش*، شماره ۱۲۳.
۱۱. حمادی، عبدالرضا و حسینی، علیرضا (۱۳۹۳ش)، «بازشناسی منابع کلینی در تدوین کافی»، *حدیث پژوهی*، شماره ۱۱.
۱۲. خدامیان آران، مهدی (۱۳۸۹ش)، *فهارس الشیعه*، قم، موسسه تراث الشیعه.
۱۳. خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، *معجم رجال الحدیث*، قم، مرکز نشر آثار شیعه.
۱۴. شبیری، محمدجواد (۱۳۸۷ش)، *توضیح الاسناد المشکله*، قم، دارالحدیث.
۱۵. شمشیری، رحیمه، جلالی، مهدی (۱۳۸۵ش)، «روش و عملکرد عمومی نجاشی در فهرست».

¹ https://t.me/Al_Rijal/97

² <https://t.me/azbarresihayetarikhi/1764>

احادیث هشام بن سالم در کافی کلینی؛ مصادر و مأخذ <۶۸>

علوم حدیث، شماره ۴۱.

۱۶. طالقانی، حسن (۱۳۹۲ش)، «نقش ابراهیم بن هاشم در انتقال میراث حدیثی کوفه به قم»، *مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث*، شماره ۹۰.
۱۷. شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، *الأمالی*، به کوشش مؤسسه البعثه، قم، دارالثقافه.
۱۸. _____ (۱۴۰۷ق)، *تهذیب الاحکام*، به کوشش حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
۱۹. _____ (۱۳۸۱ش)، *الرجال*، نجف، انتشارات حیدریه.
۲۰. _____ (بی تا)، *الفهرست*، نجف، المكتبة المرتضویة.
۲۱. فرزند وحی، جمال (۱۳۹۱ش) و یعقوبی، مینا، «اعتبارسنجی منابع کتاب کافی»، *سراج المنیر*، شماره ۸.
۲۲. قاسم پور، محسن (۱۳۹۶ش) و علی اکبریان، مجتبی، «النوادیر اشعری مصدر حدیثی کافی کلینی»، *مطالعات فهم حدیث*، شماره ۷.
۲۳. قربانی زرین، رضا (۱۳۸۸ش)، *بازشناسی منابع کافی و تأثیر آن بر اعتبار سندی روایات*، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.
۲۴. قربانی، محمد، «اسناد پر تکرار نشانی از منابع مکتوب کافی»، *حدیث حوزه*، شماره ۱۰.
۲۵. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، *تفسیر القمی*، به کوشش طیب موسوی جزائری، قم، دارالکتاب.
۲۶. کشی، محمد بن عمر (۱۳۴۸ش)، *رجال کشی*، انتشارات دانشگاه مشهد.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحارالانوار*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۲۹. مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۶ش)، *میراث مکتوب شیعه در سه قرن نخستین هجری*، ترجمه سید علی قرائی، رسول جعفریان، نشر مورخ.
۳۰. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق)، *الرجال*، قم، جامعه مدرسین.
۳۱. نمازی، علی (بی تا)، *مستدرکات علم رجال*، تهران، شفق.